

נפתלי וידר

מורה, תלמיד חכם וחוקר תפילות ישראל

שלמה קלמן רייך

גישתו המדעית של מורי ורבי הרב פרופסור נפתלי וידר ז"ל היתה ללא ספק זו של בתי המדרש הידועים לרבנים במרכז אירופה, אך שורשיו היהודיים לא היו בסלוני המשכילים בגרמניה, אלא, כמו מספר מפתיע של חוקרי חכמת ישראל, בחוגי החרדים שבעיירה נידחת באימפריה האוסטרו-הונגרית. הילד נפתלי, בן למשפחה גדולה שמנתה ישיה אחים וחמש אחיות, נולד לר' יצחק אלימלך וידר ולרעייתו מרת לאה מבית וולדמן בעיר סיגט, בצד המערבי של הקרפטים ובחלק הצפוני של טרנסילוניה, ביום הראשון של ראש חודש אייר תרס"ה, דהיינו חמישי במאי 1905. בני משפחתו היו חסידי בעלזא ואביו התפרנס ממכירת יין בסיטונות. קרוביו, הן מצד אביו הן מצד אמו, נודעו בתור לומדי תורה, מחברי ספרי קודש ונושאי משרות של רבנות. מחברו של הספר המפורסם "בני יששכר", למשל, הוא בן משפחת אמו, ודודו מצד אביו, ר' שלום, היה בעל הספר "משמיע שלום".¹

* ראשונה כתבתי לזכר מורי ז"ל הספד שיצא לאור (בעילום שם) ב"Times של לונדון, ב"6 באפריל 2001. בז' בסיון תשס"א (29 במאי 2001) התקיים במכון בן-צבי ערב עיון לזכרו של פרופ' וידר וישב בראשו מר מיכאל גלצר, המזכיר האקדמי של המכון. פרופ' חגי בן-שמאי הירצה על מאה שנה לחקר המופיע כאן הוא נוסח הרצאתי, בשינויים הנצרכים לו מחמת העלאתו על הכתב. תודתי למאמר המופיע ד"ר אביחי שבטיאל, על הערותיו המועילות. הנוסח האנגלי של ההרצאה יצא לאור ב"Le'ela" 51 (2001), עמ' 67-78.

במקרים שבהם אני נסמך להלן על מקורות מודפסים, הריני מצטט אותם בהערות. אחרת, מקור הדברים בהרצאות של פרופ' וידר, בשיחות החולין שניהל איתי זה ארבעים שנה (1961-2001), וברשמי האישיים במשך השנים. אף היטיבו לי והוסיפו נופך שלוש ידידים טובים שלמדו איתי בגיזו קולג' (Jews College; בית המדרש לרבנים של הקהילה האורתודוקסית בלונדון) בשנות השישים, דהיינו הרב ד"ר אברהם לוי, הרב ד"ר יצחק (ארווינג) גיאקובס, והרב ד"ר יונה מיכאל (גפרי) כהן. הריני גם אסיר תודה לקרובי המשפחה שהואילו לספק לי נתונים חשובים על מורי ורבי, ובתוכם אלמנתו של פרופ' וידר, מרת מרים; אחייניתו, מרת חיה איטה גלזר, ובעלה מר שמחה יוסף; ואחיינה של מרים וידר, מר דניאל גרשון, ורעייתו עליזה. אני מודה אף למר עזרה כהן, מנהל הספרייה בגיזו קולג', שבדק עבורי בטובו מן המקורות שבבית עקד ספריו.

¹ פרטים ביבליוגרפיים על הספר "בני יששכר", הכולל דרשות לשבתות ולמועדים, ראו ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, א, תל אביב תשי"א, עמ' 158 מס' 1153. ספר "משמיע שלום" יצא לאור בניו יורק בשנת תשכ"א ויש בהקדמתו פרטים על המשפחה. לפי עדותו של פרופ' סיריל (יחיאל) דומב מאוניברסיטת בראילן (במכתב פרטי אלי מ"א במנחם אב תשס"א, על שיחות בינו לבין מורי),

אבי אמו שירת כמרא דאתרא בעיירה בורשה (Borsa) הנמצאת שבעים וחמישה ק"מ דרומה מזרחה מהעיר סיגט.²

נפתלי גדל בקהילה היהודית שמנתה שמונת אלפים יהודים מתוך אוכלוסייה של 25,000 נפש. בין ילידי סיגט במאה העשרים היו הסופר אלי ויזל וחוקר התלמוד דוד וייס-הלבני. בתיאורו של וייס את סיגט עולה הרושם שהעיירה היתה פשוטה ונתונה להשפעת תרבות יהודי פולין. לדבריו של אלי ויזל, המקום היה "שטעטל" טיפוסי. שפתם של יושביה היהודים היתה בדרך כלל יידיש, אך לפי צורכי השעה דיברו גם הונגרית, רומנית וגרמנית. מספרים שהיה שם בית כנסת מיוחד לכל מאן דבעי, כולל האפיקורסים (!), ולמרות שסיגט היתה בירת האיזור, היה קשה להכיר בה תכונות של עיר חשובה ומרשימה.³

היו בסיגט נטיות ניכרות לכיוון התרבות הכללית, ההשכלה והציונות, אך ההשקפה השולטת היתה זו של יהודים מחמירים ששמרו את מצוות התורה בקפדנות וביראת שמים פשוטה. בשל אירצונו של וידר לדבר בשנים המאוחרות יותר על מוצאו האישי, הוא נמנע בדרך כלל מלהזכיר בפני תלמידיו את הרקע הדתי שלו. אולם, היה מקרה אחד מהתלמידים שאל במרומז על מידת הידיעה וההבנה של המורה את החרדיות. התגובה היתה חריפה ומיידית. הפרופסור תיאר ברגש ובכעס כיצד הוא, כילד, היה קם בשעות הבוקר החשוכות והיה הולך בכפור הקרפטי לטבול במי המקווה המקפאים, ומשם נכנס, כשפיאותיו עדיין נוטפות מים, אל בית הכנסת להתפלל תפילת השחרית.

כמנהגם של רוב בחורי הקהילות האלה, למד נפתלי הצעיר ב"חדר" ובישיבה בסיגט, וכבר בימי צעירותו יצאו לו מוניטין של עילוי בתחומי התלמוד וההלכה. את ה"סמיכה" לרבנות קיבל נפתלי מהרב ישראל חיים פרידמן, שהיה מרא דאתרא בעיר ראוהו (Raho / Rakhov) ובעל הספר "ליקוטי מהרי"ח", ומאת הרב חיים צבי טייטלבוים בסיגט, בעל ספר "עצי חיים".⁴ לתלמידיו סיפר וידר ששירת כחבר של בית דין מקומי בעת שהותו בהונגריה. ברם, כבר בימים ההם ספג השפעות שמקורן מחוץ לעולם הרבני והתאוה תאוה לקלוט גם מתרבותו של העולם הרחב. לשם כך עזב את עיר מולדתו בשנת 1925 ומצא את דרכו לברלין, בציפייה למלא את מה שהיה חסר לו בחינוכו ולהכין את עצמו לעבור את בחינות הבגרות, ובו בזמן להתמחות בחכמת ישראל באחד מבתי המדרש לרבנים שפעלו בתקופה ההיא בבירת גרמניה. אלא שמדיניותו של בית המדרש שנוסד על

אביו של פרופסור וידר פעל כדי לאפשר את מינויו של הרב יואל טייטלבוים לרבם של חסידי סטמר, בשנת תרפ"ח.

2 מקומן של העיירות האלה ברומניה ובהונגריה מופיע אצל אביתר פריזל, אטלס כרטא לתולדות עם ישראל בזמן החדש, ירושלים תשמ"ג, עמ' 32, 104. וראו גם: האנציקלופדיה העברית, כה, טורים 766-767; אנציקלופדיה יודאיקה, 14, טור 1523; שם, 4, טורים 1258-1259. וראו עוד העיר שבלב – סיגט היהודית, בעריכת יצחק אלפסי ואחרים, בהוצאת ארגון יוצאי סיגט בישראל, מתן 2003.

3 דוד וייסהלבני, עלה לא נידף – חיים של לימוד בצל המוות, תל-אביב 1999, עמ' 12-33; Eli Wiesel, *All Rivers Run to the Sea: Memoirs*, London 1996, pp. 4, 22, 33

4 פרטים ביבליוגרפיים נמצאים אצל פרידברג (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 513 מס' 615; שם, ג, עמ' 809 מס' 1050. חלק מספרו של הרב פרידמן מוקדש לפרשנות התפילות, תחום שווידר התמחה בו בהמשך חייו.

ידי הרב עזריאל הילדסהיימר בשנת 1873, שבאותו זמן עמד בראשו בנו, הרב מאיר, היתה שלא לקבל בשום אופן סטודנטים שאינם בעלי תעודות בגרות. בבית המדרש הגבוה לחכמת ישראל התנאים היו גמישים יותר, ולכן הורשה וידר ללמוד שם, על תנאי שיסיים בהצלחה את חינוכו הבסיסי ואת הקורסים של המוסד בעת ובעונה אחת.

המייסדים והמורים של ה-Hochschule ראו את תפקידם המרכזי לשמור, לקדם ולהפיץ את חכמת ישראל מבלי להזדהות עם זרם כלשהו של התנועות הדתיות בקרב יהודי גרמניה. לכן נימנו בין אנשי הסגל של המוסד יהודים מכל הזרמים הדתיים ולמדו שם יהודים ולא־יהודים בצוותא. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היו בין אלה שהרביצו שם תורה מספר מרשים של חוקרים דגולים בחכמת ישראל לכל ענפיה. יחזקאל (אדוארד) בנעט וחנוך אלבק לימדו תלמוד והלכה; פילוסופיה לימד יצחק (יוליוס) גוטמן; ליאו בק הצטיין במדרש ובדרשנות; והפרופסור לתולדות התפילה היה יצחק (איסמר) אלבוגן.⁵ לא שמעתי ממורי על היחסים בינו לבין המורים האלה, אולם מקטעי השיחות שניהלתי איתו מידי פעם בפעם, במשך שנים רבות, יש ביכולתי לזהות לכל הפחות חלק מן ההשפעות החינוכיות שמורים אלה השפיעו עליו בעת שהותו בברלין.

כמו רובם של משכילי דורו, נמשך לבו של וידר הצעיר אחרי תורות הפילוסופיה והפסיכולוגיה והוא העריך את גישתו של גוטמן; אף היה ברצונו להתמחות בנושאים האלה, אך נסיבות הזמן מנעו ממנו את האפשרות למלא את משאלת לבו. תמיד קרא תיגר על אותם חוקרים שכינה "המומחים בנושא אחד", וקרוב לוודאי שהוסיף באותם הימים למורשת אבותיו גם מהנופך של ראשי החוקרים בנייתוח הבלשני, הספרותי וההיסטורי של מקורות חז"ל, לפי שיטות ההשכלה הגרמנית, שאחריהן חזרו בבתי המדרש לרבנים במרכז אירופה. אחרת, כיצד ניתן להסביר את עבודתו המדעית והרצאותיו שובות הלב בספרות המדרשים ובתולדות התפילה?

מן המפורסמות שהיהודים שחסו בצילן של האימפריה האוסטרית-הונגרית ושל הקיסרות הגרמנית לא קידמו בסבר פנים יפות את פני אחיהם ממזרח אירופה שהגיעו אל מקומות מושבותיהם בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה הכ'. לפיכך, לפני המהגרים החדשים עמדו שתי אפשרויות: לייסד את הקהילות המיוחדות שלהם, ולשמור את רוב מנהגיהם והשקפותיהם, או לעקוב אחרי דרכיהם החדשות של התושבים הוותיקים ולחקות את התרבות רחבת היריעה שפיתחו אלו לעצמם. למרות שמורי לא פרק מעליו את עול המצוות, אין ספק שהתלהב מן הגישות המגוונות של חכמת ישראל ושל חסידיה. הוא החליף את לבושו של היהודי החרדי מהונגריה בבגדיו של ה"יקה", קצץ את פיאותיו,

5 D.R. Schwartz and C. Hoffmann, "Early but Opposed: Supported but Late: Two Berlin Seminaries which Attempted to Move Abroad", *Leo Baeck Institute Year Book* 36 (1999), pp. 267-304; Edward Ullendorff, "The Berlin Hochschule für die Wissenschaft des Judentums: Marginalia–Personalities–Reminiscences", *Jewish Education and Learning*, eds. Glenda Abramson and Tudor Parfitt, Reading 1994, pp. 195-202. M. B. Shapiro, *Between the Yeshiva World and Modern Orthodoxy*, London and Portland Oregon 2002, pp. 76-109

ובחר בעברית בהברה הספרדית, ובגרמנית במקום יידיש והונגרית. על כן אין הדבר מפתיע שהיו מבני עירו שהסיקו שעזב לגמרי את אורחות אבותיו.

כפי שידוע היטב לתלמידיו של פרופסור וידר המנוח, הוא ראה את תפקיד המורה בהשכלה גבוהה בעיצוב מחדש של דמותו ואישיותו של הסטודנט. המטרה לא היתה לחנך את התלמיד לשם עבודה מקצועית אלא להוריש לדור החדש של הלומדים אהבת האמת המדעית, התמסרות לטוהרת המחקר, ושקדנות על ערכי ההוגה (דהיינו האתיקה). הרקע האינטלקטואלי של ההשקפה הזאת היה ללא ספק בהגדרת התרבות על פי ההשכלה הגרמנית, דהיינו ה־Aufklärung, בראשית התקופה המודרנית. ראויות לציון במסגרת זו הערותיו המדויקות ומאירות העינים של החוקר פריץ רינגר על ההשקפה הזאת (בתרגומי מן האנגלית):

התפקיד העיקרי של האדם הוא לשאוף למדע הטהור, דהיינו להתבוננות בטוב ובאמת בלי שום אינטרסים אישיים. המשכיל המפתח את רוחו האינטלקטואלית כמיטב יכולתו הריהו האיש המשרת את האנושות במידה הטובה ביותר. אין מטרה ואין מציאות לחיי העולם עצמם חוץ מן הכוונה להפעיל את מוחו ואת רוחו של האדם לשם עבודת יצירה. אם משווים את העבודה הזאת לכל דבר אחר – ידיעת חיי השעה, פרטים על ניהול החברה, והדרגה והמעמד שהם מנת חלקו של האדם – נמצא שהעניינים הללו הריהם כאין וכאפס כנגדה.⁶

מילים אלה מסבירות לנו כיצד התנהג וידר בהרצאותיו ומדוע זילזל לפעמים בסטודנטים שלו. לטעמו של מורנו, עד שלא קיבל על עצמו מי שישב בשיעוריו ללכת בעקבותיו של רבו, לא נמנה עם תלמידיו, ואחרי שהשיג את המעמד הזה, רק אז זכה לתואר "עם הארץ"... אך לא ארך הזמן עד שהחל הרב המשכיל לראות את הצד השלילי של התרבות השולטת ולהבחין שלמרות המסורות הפילוסופיות המרשימות של מרכז אירופה, עדיין היתה מעוגנת באדמתה שנאת היהודים והיהדות. אחרי שהנאצים הגיעו לשלטון בשנת 1933 יהודים התקשו להתקבל ללימודים במוסד מפורסם ויוקרתי של הלא־יהודים, ורק תודות לעזרתם של הפרופסורים פישר ושטריק באוניברסיטת וירצבורג נרשם בה מורי וסיים שם את עבודת הדוקטור שלו על מדרש "איכה זוטא". בעבודה זו הוא הוציא לאור תרגום גרמני, עם פירוש המילים והתוכן, וניתוח ספרותי משווה.⁷ נראה שבשנים האלה עסק

6 ראו: F. Ringer, *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community, 1890–1933*, Cambridge Mass. 1969, pp. 20–21

7 הכותרת הגרמנית של הדיסרטציה היתה *Der Midrash Echa Zuta: Übersetzung, Kommentierung und Vergleich mit Echa Rabbati* בשנת 1936, והוקדשה לזכרו של אביו של וידר. פרופסור וידר הסביר לי שפנה למספר חוקרים בתחום המקרא וביקש מהם לקבל אותו כדוקטורנט, אך ללא הצלחה, מאחר שבתקופת הנאצים פחדו רובם לקשור קשר רשמי עם סטודנטים יהודיים. על המצב הפוליטי המסובך באוניברסיטת וירצבורג בשנות השלושים של המאה העשרים ראו: R. Weigand and K. Wittstadt, *Vierhundert Jahre Universität Würzburg*, ed. P. Baumgart, Neustadt an der Aisch 1982, pp. 375–435

בעריכת מחקרים לפרסום ונתן שיעורים פרטיים, כדי להתפרנס ולשלם את דמי לימודיו; אף נתן הרצאות לקהל הרחב ופעל בחינוך מורים.

אף בימים יותר מאושרים מן הימים ההם לא היה נהוג אצל גדולי חכמת ישראל במרכז אירופה להכיר לאלתר בכשרונותיו של חוקר צעיר ולמנות אותו לאחד מאנשי הסגל. הרבה פעמים הביע וידר את השתוממותו על דוקטורנטים שרצו לסיים את לימודיהם לפני גיל ארבעים, ודומה שמקורן של ההרגשות האלה היה בכך שבשנותיה הראשונות של הקריירה שלו כחוקר הוא לא זכה למשרה רשמית וקבועה באף בית מדרש לרבנים במרכז אירופה. יתר על כן, בשנות השלושים המוסדות האלה היו במשבר מבחינות רבות, והמנהלים, המורים והתלמידים, עמדו על פרשת דרכים ולא ידעו לאן לפנות, אפילו במקרים שלא נגעלו בפניהם דלתות מחוזות הפצם. למרות הצעות ויוזמות נותר מצבם של רוב התלמידים קשה ומביך.⁸

בשנת 1939, הודות (אם מותר להשתמש בביטוי זה) לשוטר סמוי של הנאצים, שהירשה למורי להישאר בגרמניה (ימים אחדים בלבד), ואף (להבדיל) לפקיד שירות ההגירה של הבריטים שהעניק לו ויזה להיכנס לאנגליה, הצליח החוקר הצעיר שוב להכות שורשים ולהיאבק עם שפה שהיתה חדשה בעבורו. תוכניתו היתה להמשיך ארצה כשיהיה בידו סרטיפיקט משלטונות המנדט הבריטי להתיישב בה, ולכן השאיר אתריו הנחיות לשלוח אליו את ספריו ואת חפציו, שאוכסנו בנמל המבורג, לכשיבוא הזמן. למרבה הצער, לא קיבל וידר את הסרטיפיקט הדרוש מן הרשויות באנגליה, מלחמת העולם השנייה פרצה, ובסוף הפציצו הבריטים והאמריקאים את הנמל בהמבורג. כתוצאה מכך הושמד כל רכושו של וידר, כולל העותקים של עבודת הדוקטור שלו. בשנת תשנ"ט דפדפתי בקטלוג של מוכר ספרים משומשים והופתעתי לראות פרטים על הדיסרטציה שעד אז לא נודעה לי. קניתי את העותק בעבור ספריית האוניברסיטה בקמברידג' ושימחתי את לב מורי כששלחתי אליו העתקה משוכפלת.⁹

במשך שנות המלחמה שהה מורי, יחד עם מספר גדול של רבנים וחוקרים יהודים שברחו לאנגליה, בעיר האוניברסיטאית אוקספורד, קרוב לאוצרותיה המופלאים של הספרייה הבודליאנית. קהילת היהודים בלונדון הציעה תמיכה כספית מוגבלת למהגרים האלה, ואין ספק שהם מצידם תרמו רבות ללימודי היהדות באוניברסיטאות ובקולג'ים של הממלכה המאוחדת.¹⁰ אולם המהגרים האלה, ווידר ביניהם, התפרנסו גם בדרכים אחרות. וידר עזר לד"ר שמעון ראבידוביץ בעריכת כתב העת "מצודה", וכן פירסם שם מאמר חשוב, שבו טען, באמצעות תיעוד משכנע, שהחיבור של המשורר יהודה בן יצחק הלוי אבן שבתאי, שנשרף בעיר סרגוסה במאה ה"ג, היה ספר היסטוריה של חכמי היהודים

8 היו תוכניות להעביר את בתי המדרש לרבנים לארץ ישראל או לאנגליה והיו אף שהתנגדו ליוזמות – ראו שורץ והופמן (לעיל, הערה 5).

9 הסימון של הדיסרטציה בספריית האוניברסיטה בקמברידג' הריהו S817.b.93.12.

10 ראו: R. Loewe, "The Contribution of German-Jewish Scholars to Jewish Studies in the United Kingdom", *Second Chance: Two Centuries of German-speaking Jews in the United Kingdom*, ed. W.E. Mosse, Tübingen 1991, pp. 437–462

ושל מלכי ספרד.¹¹ וידר עזר גם לחוקר הגרמני הפרוטסטנטי, פרופסור פאול קאהלה (Kahle), בחקר המקורות הרבניים, אחרי שקאהלה ברה ממולדתו בעקבות זעמם הנאצים על שהתיידד עם אקדמאים יהודים.¹² בעזרתו של ד"ר חיים רבין, ששירת אז כמרצה לספרות חז"ל בקתדרה על שם ארתור קאולי (Cowley) באוניברסיטת אוקספורד, שיפר וידר את ידיעותיו בערבית ובאסלאם, ואף שימש מורה לעברית וליהדות בכיתות הילדים של בית הכנסת המקומי ולאחר מכן בצפון לונדון.

וידר התלהב מן ההזדמנות לחקור את חיבורי היהודים מימי הביניים שחלקם היו כתבי יד שלמים וחלקם קטעי גניזה, ואשר נמצאו בספריות של אוקספורד, קמברידג' ולונדון. מאוחר יותר הוא נסע לעיתים אף למנצ'סטר להשתתף בישיבות של המכון ללימודי היהדות שיסד הרב ד"ר אלכסנדר אלטמן, שהיה הרב הראשי של הקהילה המקומית, אחרי שברח מברלין בשנת 1938.¹³ וידר אף העשיר את כתבי העת ואת אוספי המאמרים מפרי עטו במדעי היהדות, ובפרסומים האלה העיד בסביבתו החדשה על למדנותו בספרות חז"ל, על הבנתו המדויקת את המקורות, ועל כשרונותיו יוצאי הדופן בפענוח כתבי יד עתיקי יומין. הוא התחיל לעסוק בניתוח כל אות, מילה ותוכן של התפילות, והתייחס אף לפירושי הסידור של החכמים של ימי הביניים. הוא עקב אחרי התפתחותה של "עבודת ישראל" מתקופת חז"ל עד התקופה המודרנית, ודן בשינויי הנוסח שהופיעו ושנעלמו דור אחר דור.

בדיוניו גילה וידר את הסיבות התאולוגיות, הלשוניות והחברתיות שהביאו לשינויים הללו. הוא היה החוקר הראשון שירד לעומק פשוטם של החידושים במנהגי התפילה שהציע ר' אברהם ב"ר משה מיימוני בקהילת קהיר במאה הי"ג, ושזיהה את הצד השווה בינם לבין עבודת הבורא לפי דתם של ה"צופים". המאמרים שלו בנושא הופיעו לראשונה בכתב העת "מלילה" במנצ'סטר, ונאספו בחיבור אחד בשם "השפעות איסלאמיות על הפולחן היהודי", שיצא לאור באוקספורד בשנת 1947, ושהנציח את זכרם של אמו ואחיותיו שנהרגו על קידוש השם על ידי הנאצים.¹⁴

11 הכותרת המלאה של כתב העת היתה "מצודה – קובץ לשאלות החיים למדע ולספרות", והוא יצא לאור בלונדון משנת תש"ג עד שנת תשי"ד. המאמר של וידר, "ספרו הנשרף של יהודה אבן שבתאי", נדפס בכרך ב' (תש"ד), עמ' 122-131.

12 ראו: P. Kahle, *The Cairo Genizah*, London 1947, p. viii (preface). על חייו ועבודתו של קאהלה ראו: Mathew Black, *Proceedings of the British Academy* 51 (1965), pp. 485-495. והשוו את דבריו של מנחם זולאי, מולד ד (1950), עמ' 355-357, ומאמרי "לתולדות אוסף הגניזה בקמברידג' – שמועות מאחורי הפרגוד", תעודה טו (תשנ"ט), עמ' 413-428.

13 על תולדות המכון ראו: *The Institute of Jewish Studies, University College London: The First Forty Years 1954-94*, London 1994

14 מלילה ב (1946), עמ' 37-120. הספר יצא לאור בסידרת "ספריית המזרח והמערב" שיסד המו"ל הידוע, בילא הורוויץ (Bela Horowitz) – ראו לקמן, הערה 20. על המו"ל הזה ועל תרומתו המרשימה לפרסומם של ספרים בלימודי היהדות, ראו: M. Papo, "In Memoriam Bela Horowitz", *Between East and West: Essays Dedicated to the Memory of Bela Horowitz*, ed. A. Altman, London 1958, pp. 3-8

"השפעות איסלאמיות" מרשים אף את החוקרים בני ימינו. חמישים שנה אחרי הופעתו של הספר, פירסם שלום גולדמן מאמר שבו העריך את עבודתו של וידר, בפרט את עבודת המחקר שלו על מנהגי התפילה ובית הכנסת של ר' אברהם בן הרמב"ם, ושיבח את המחבר שבח רב. גולדמן ציין שהספר משקף בקיאות וקבל על כך שלא זכה לתשומת הלב הראויה לו. הוא העריך את וידר על שחשף פרק לא ידוע בהיסטוריה של ההשפעות ההדדיות של האסלאם והיהדות ועל הרקע הדתי של המנהגים שחידשו הרמב"ם והראב"ם בנו. גולדמן התרשם מעומק ההתבוננות, האיזון והזהירות של וידר, ובסוף ביקורתו העיר על חשיבותו כמי שסלל את הדרך בתחום הזה.¹⁵

ביום הכיפורים תש"ו נפטר בלונדון ד"ר אברהם (ארתור) מרמורשטיין, המרצה לספרות חז"ל בבית המדרש לרבנים של הקהילה האורתודוקסית הנקרא ג'וז קולג'.¹⁶ מספר חדשים לאחר מכן ריאיינה מועצת הקולג', שישבו בה עסקני הקהילה ובראשם סיר רוברט ווליי-כהן, את המועמדים למשרתו של מרמורשטיין המנוח, וביניהם הרב ד"ר אפרים יהודה ויזנברג¹⁷ והרב ד"ר נפתלי וידר. ווליי-כהן פעל באמונה למען צורכי הציבור אך לא הקפיד כל כך בשמירת המצוות, וחיפש תלמיד חכם שלא רק יצאו לו מוניטין בעולם היהדות אלא גם שלא היה במראהו ולא בדמותו כדי לאיים על האווירה האינטלקטואלית והחופשית שהוא עצמו רצה לטפח במוסד.¹⁸ וידר התאים לדרישותיו של הקולג' מהרבה בחינות, ולכן נתמנה למרצה לתלמוד, מדרש ותפילה, בשנת 1947, ושם היה עתיד ללמד עשרים וחמש שנה.

וידר לא לימד רק בג'וז קולג', אלא נשא גם הרצאות לקהל הרחב, וסגנונו המרתק והמאלף משך מאזינים רבים. אחת מן הצעירות שמצאה עניין בלמדנותו ובגישתו ההיסטורית היתה מרים לוי, שנקראה במשפחתה הספרדית בשם החיבה "מריתה". מוצאם של בני המשפחה היה מגיברלטר, ומשם פונו ללונדון כשפרצה מלחמת העולם השנייה. מרים לוי היתה מסורה לתרבות ולאומנות והתרשמה מאוד מתורתו של וידר. ידידותם עלתה ופרחה והם התחתנו בלונדון בשנת 1951. בין התכונות המרשימות של גב' וידר יש למנות את השכל הישר, הסבלנות והמתינות, שתרמו גדולת לאיכות חייהם ולשמירת יחסים הדוקים, מחדגי'סא בינם לבין חבריהם, ומאידך גיסא, בינם לבין תלמידיו של וידר, החל בחייהם בלונדון וכלה בירושלים.

15 S. Goldman, "An Appraisal of Naphtali Wieder's *Islamic Influences on Jewish Worship* on the Fiftieth Anniversary of its Publication", *Medieval Encounters* 5 (1999), pp. 11-16

16 באוסף מאמריו שיצא לזכרו של מרמורשטיין כתב בנו, ד"ר אמיל (מאיר) מרמורשטיין, על אביו, ראו: *Studies in Jewish Theology by A. Marmorstein*, eds. J. Rabbinowitz and M.S. Lew, London, New York, Toronto 1950, pp. xv-xxvi

17 בשנת 1952 התמנה ויזנברג כמרצה במחלקה לעברית באוניברסיטה קולג' שלונדון. על חייו ועבודתו ראו במאמרו של סיריל (יחיאל) דומב בכתב העת "לעילא" (*Le'ela*), מספר 49 (1999), עמ' 3-13.

18 לפרטים על חינוכו, רקעו ואשיותו של ווליי-כהן ראו: *Dictionary of National Biography 1951-1960*, London 1961, p. 226. *Who Was Who 1951-1960*, Oxford 1971, pp. 236-237; *60*, איזכור של מינויו של וידר בא בדר"ח השנתי של הקולג', "90th Annual Report of the College", שהוגש לתומכי המוסד ביוני 1947.

לא עבר זמן רב עד שהתברר שהמרצה החדש והמבריק היה מקור השראה לתלמידים רציניים, וחוקר מן השורה הראשונה במדעי היהדות, שהירבה לחדש ולפרסם במספר תחומים. הרצאותיו, הן בקולג' והן מחוצה לו, ערבו לאוזני רבים, ושיטת ההוראה שלו, אף שלא תמיד היתה מאירת פנים, עשתה רושם עצום על דורות של סטודנטים. אין להתעלם מכך שמורנו לא היה איש של פשרות. הוא שלט ביד רמה על כל ההיבטים של הרצאותיו, אפילו בהסקה ובאוורור בחדר הלימוד, ולא נמנע מלבייש תלמיד שלא טרח (כמו שהוא בעצמו תמיד טרח) להכין את שיעורו. וידר התייחס באופן רציני, ולעתים אפילו בנדיבות, אל התלמידים החרוצים, אך לעתים גירש משיעוריו את מי שלא התרכז כל צורכו בנושא הלימוד. לדעתו, התפקיד של הקולג' היה לחנך רבנים שיתמחו במדעי היהדות, ולא לספק לקהילה, כפי שטען, שמשים שיתעסקו בצורכי הציבור היומיומיים. באופן עקרוני, הוא העדיף להגביל את הוראתו אך ורק לגברים, והסטודנטיות שהשתדלו להצטרף לשיעוריו לא הצליחו להתקבל.¹⁹

לוידר חסרה סבלנות לאדמיניסטרציה של המוסד, לעסקנות של ראשי הקהילה, וללמדנות שהתרכזה אך ורק בפרטי פרטיה של ההלכה למעשה (ללמדנות כזו קרא בעוקצנות "פופיקולוגיה"). דיונים מרחיקי לכת והקדמות כלליות לא מצאו חן בעיניו, ורק בשנותיו האחרונות נטה להתייחס ביותר אהדה אל הסקירה ההיסטורית המרוכזת. מורי סבר שההישגים של עמיתיו לא היו בהם לספק את רצונו של חוקר נמרץ כמוהו. עבודתו של אחד היתה עממית מדי; של השני מלאכת איסוף גרידא; של השלישי רק יכולת הוראה בלבד; ושל הרביעי העלאת גירה. אמנם הסטודנטים שעמדו בדרישותיו לא היו רבים, אבל לאלה עזר ואותם עודד. לעתים רחוקות שיבח אותם – לא חס ושלום בפניהם, אלא מאחורי גבם. נוגעים ללב דבריו לאשתי, כי למרות שלא היו להם בנים, היתה להם הנאה מתלמידיו הנאמנים והמצליחים.

במשך כל השנים שבהן מילא את תפקיד המרצה, מדריך המחקר, ובוהן של אוניברסיטת לונדון, פירסם מורי מאמרים מדעיים, בפרט בשני תחומים, זה של תולדות התפילה, וזה של הקשרים בין מגילות ים המלח וספרות הקראים. את עבודת הדוקטור שלו כתב, כמובן, בגרמנית, אך לאחר שעזב את גרמניה העדיף בדרך כלל (פרט למאמרים אחדים שפירסם בכתב העת *Journal of Jewish Studies*) לכתוב בעברית ולפרסם את מאמריו בכתבי העת של ארץ ישראל, במיוחד ב"סיני" וב"תרביץ". אף על פי כן, שכנעו אותו חברים שעסקו בהוצאת ספרים לכתוב את ספרו על הקראות באנגלית.²⁰ שמעתי מפיו שהתחרט במידת מה על כך שלא כתב את ספרו בעברית, ובכלל על כך שהקדיש את זמנו בשנות החמישים לנושא הזה במקום להתרכז בחקר הליטורגיה. סוף דבר, הוא יצא ידי

19 ראו אף את הנקרולוג מאת ג'פרי כהן שהופיע בעיתון *The Independent*, המוסף ליום שישי (27 באפריל 2001), עמ' 6.

20 *The Judean Scrolls and Karaism* התפרסם בסידרה "ספריית המזרח והמערב" של ביילא הורוויץ (ראו לעיל, הערה 14).

שתי החובות כי מלבד הספר שפירסם על הקראות, יצא לאור בשנותיו האחרונות גם אוסף מאמריו בתולדות התפילה (כנזכר להלן).

כמו שעבודתו של מורי על ר' אברהם מיימוני מתעשרת היום על ידי חוקרים אחרים, כך ספרו על הקראות בימי הביניים עדיין מושך את לבם של המתמחים בנושא והם מרחיבים את גבולותיו. יתר על כן, מכון בן-צבי מכין מהדורה חדשה של הספר האנגלי הזה, ובשנתו האחרונה שיתף מורי פעולה עם המכון, והעביר לעורכים הערות נוספות לשם עדכון החיבור. בזמן הופעתו הראשונה הספר התקבל בברכה על ידי העוסקים במדעי היהדות ונכתבו עליו מספר ביקורות של שבת. באחת מהן כתב פרופ' רפאל לוועווע (Raphael Loewe) בין השאר (בתרגום חופשי שלי מן האנגלית): "ד"ר וידר מתחמק מלזהות את שתי הכיתות של קומראן ושל הקראות זו עם זו, אך הוא טוען שהיורשים של כת קומראן ראויים להימנות בין כל האלמנטים המגוונים שהביעו את התנגדותם ליהדות הרבנית... וידר בא לידי מסקנותיו באמצעות שפע של תיעוד ואיסוף שרידים של מנהגים הזורעים אור על הנושא ומוכיחים את הסברו ההיסטורי של המחבר".²¹ סיכומו של דבר, החוקרים הדגישו את ה"שפע של התיעוד" ואת "המסקנות המשכנעות" של המחבר, וכן התרשמו משיקול דעתו ומשיטת טיעונו. הרב וינוברג הגיע לידי המסקנה שהספר חיוני ומרכזי לכל המתעניין בנושא.²²

בשנת 1954, ביוזמתו של פרופסור ש"ד גויטיין המנות, זכה החומר מגניזת קהיר, שהיה עד אז מוזנח בקרן זוית של ספריית האוניברסיטה בקמברידג', לתשומת לבם של החוקרים ושל המשמרים. החומר הזה נקרא "הסידרה החדשה" של אוסף טיילור-שכטר ונערכה תוכנית למיין, לתאר ולצלם את הקטעים. בתחילת התהליך נשמרו הקטעים בארגונים גדולים וחוקרים אחדים, כל אחד לפי מומחיותו והתעניינותו, בדקו אותם והעבירו אותם לקופסאות קרטון במידות יותר רגילות. במשך עשרים שנה היה פרופסור וידר מן החוקרים שביקרו בספרייה באופן שגרתי ומילא מספר רב של קופסאות (שבזמן מאוחר יותר הוחלפו בכרכים) בחומר ליטורגי, שזיהה כתיעוד חדש וחיוני לשחזורם של נוסחי התפילות הקבועות בסוף תקופת הגאונים ובתחילת ימי הביניים. בשנים האלה הוא התיידד ושיתף פעולה עם ד"ר יעקב ליב טייכר, שהיה אז מרצה לספרות חז"ל באוניברסיטת קמברידג'. טייכר התמיד להדגיש בפני רשויות האניברסיטה את חשיבותו של החומר מן הגניזה ואת הצורך בהחשת עבודת השימור, הקיטלוג והמחקר.²³

לאמיתו של דבר, התמסרותו של וידר למדעי היהדות לא התאימה כל צורכה לאווירתו של הגיזו קולג', והוא מצא לו שותפים להשקפותיו בין אנשי הסגל של המחלקה לעברית של ה"University College, שנוסד כראשון למכללות אוניברסיטת לונדון בשנות העשרים

21 ראו: R. Loewe, *The Society for Old Testament Study Book List 1963*, Leeds 1963, pp. 68-69

22 ראו: *Journal of Semitic Studies* 11 (1966), pp. 264-268

23 ראו את המאמרים שלי בעלון 4 (2001), *Genizah Fragments*, ובכתב העת *Jewish Book Annual* 53 (1996), pp. 22-26

של המאה הי"ט, ושהתגאה או בלימוד המדעי של עברית ושל יהדות.²⁴ וידר התייחד עם ראש המחלקה שם, זיגפריד שטיין, שיתף איתו פעולה בעריכת כתב העת *Journal of Jewish Studies*, וישב בוועדת המכון ללימודי היהדות (Institute of Jewish Studies) שפעל בין כותלי הקולג' ובחסותו אחרי שעזב הרב ד"ר אלטמן את מנצ'סטר בשנת 1959 כדי לשמש פרופסור לפילוסופיה יהודית באוניברסיטת ברנדייס. ולא זו אף זו, כשבאו שטיין וקרן הזיכרון לתרבות היהודית בניו יורק לידי הסכם לגבי פיתוח המחלקה לעברית ב־University College, אחת מן ההחלטות הראשונות היתה להזמין את וידר (1969) ללמד אצלם. על אף ששמו של וידר המשיך להופיע ברשימת המרצים בג'וז קולג', הוא הקדיש את רוב אוגו לתפקידו החדש וזכה בזמו קצר לדרגת Reader (דהיינו "פרופסור חבר") באוניברסיטת לונדון.²⁵

בסוף שנות השישים, השתדלו תלמידיו של וידר בג'וז קולג' לשכנע את הרשויות שם ואת הרב הראשי החדש, הרב עמנואל יעקובוביץ, למנות את מורי למנהל הקולג', אך ללא הצלחה. מעל לכל שיקול אקדמי, נראה שפרנסי המוסד יראו מהתנהגותו, חריפותו והשקפותיו, בקיצור, מאופיו של האדם כולו. כפתרון של פשרה מינו אותו לראש המחלקה לתוארי מחקר. ואם היום אנו מביטים על מה שהתרחש אז בעין ביקורתית, יש רגליים להניח שלו היה מורי מתמנה למנהל הקולג', הוא לא היה מצליח לחיות בשלום ובשלווה, לא עם העסקנים, לא עם המורים, ולא עם הסטודנטים, לפי שלבו ונפשו היו תמיד נתונים למדע ולמחקר. ברם קיצוניותו של מורי התמתנה קצת בשעה שלימד ב־University College, ולא קשה למצוא סיבות להתפתחות זו. שם סבל פחות מן הלחץ שהביא על עצמו לעצב את דמויותיהם של הסטודנטים מחדש; שם נחשב בן בית; ושם זכה להכרה האקדמית, שלה היה ראוי מימים ימימה.

*

וידר היה איש פרטי במלוא מובן המילה. הדמות שטיפח והראה לפני עמיתיו, לפני תלמידיו ולפני הקהל הרחב במשך שנות חייו הארוכות, היתה תמיד זו של תלמיד חכם וחוקר יהדות, והוא דחה על הסף כל ניסיון להגדיר את תכונותיו האישיות, לגלות את רגשיו הפנימיים, ולתאר את פרטי חייו. העניינים הללו נראו בעיניו כחלק מ"אדמת הקודש" שלו ומי שהעז להציץ בהם קיבל ממנו מסר חד־משמעני של מעין "אל תקרב הלום!". וידר אף לא שאף להכרה פומבית ולכיבודי הציבור. לדעתו הנחרצה, התפקיד המרכזי של החוקר היה לעיין במקורות המסורתיים בעיון מדויק ומדעי על מנת לשאוב מהם את העדות ההיסטורית ולפרש בעזרתם את תולדותיהן של לשונו, ספרותו ואמונתו של עם ישראל – ואם אגב אורחא מחקריו ימצאו חן בעיני החוקרים הדגולים ב"חכמת ישראל",

24 על תולדותיה של המחלקה ראו: Siegfried Stein, *The Beginnings of Hebrew Studies at University College*, London 1952

25 ראו את הנקרולוג ואת ההערכה הנספחת אליו מאת הרב אברהם לוי, שפורסמו בעיתון *Jewish Chronicle*, 20 April 2001, p. 23

מה טוב ומה נעים. הוא עצמו התמסר למחקר בלב שלם ובנפש חפצה, ללא משוא פנים ופשרות, ויעץ לתלמידיו ללכת בעקבותיו ולהסתפק בתקווה שסוף הכבוד לבוא. עצמאותו של החוקר נחשבה לו כעיקרון מקודש ולכן שפך קיתונות של בוז על אלה שלפי דעתו מכרו את נפשם תמורת "נוזיד עדשים", דהיינו המירו את המחקר בניהול מוסדות. מורי ז"ל לא ראה שום צורך לא בהעלאת קורות חייו על הכתב, לא ברשימת פרסומיו, ולא בהכרות הישגיו. לגבי כתיבת המלצות לתלמידיו, הוא האמין באמונה שלימה (גם אם לא תמיד בצדק) שלא היה לו אלא לאשר שהמועמד היה בעבר בין אלה שישבו לפניו והצטיינו בשיעוריו, ודי ברמו הזה לאלה שנשאו ונתנו בדבר. ופעם עלה בדעתם של תלמידיו המובהקים לחלוק כבוד למורם ורבים בפרסום "ספר יובל", אך כאשר נודע לוידר שהתוכנית תלויה בהשגת תמיכה כספית פסל את היוזמה מכל וכל. כדרכו הביע את התנגדותו באופן חד וחלק: "אני אוסר עליכם מלחזור על הפתחים לטובתי!".

אם מוצדקת המסקנה שווידר לא רדף אחרי הכבוד, אין ללמוד הימנה שהכבוד היה כאין וכאפס בעיניו – אדרבה, כבודו של תלמיד חכם היה, לדעתו, חלק בלתי נפרד של חייו. אולם התכונה הזאת לא היתה אמורה להגיע אליו באמצעות חסדי הזולת אלא על ידי התנהגותו עצמו: וידר סבר ששומה על כל חוקר יהדות לנהל את סגנון חייו באופן שהיה מעורר כבוד מן המתייחסים אליו. ההשקפה הזאת שלטה לא רק בפעולותיו בתחומי הדת, החברה והחינוך, והשלכותיה חרגו מעבר לעולם הרוחני והשפיעו אף על עניינים גשמיים כמו שיחתו ולבושו של החוקר. מן המרגליות הספרותיות שמורי היה רגיל לצטט מן המקורות התלמודיים והמדרשיים היו שני הפתגמים: "תלמיד חכם שאינו נוקם ונוטר כנחש אינו תלמיד חכם" ו"כל תלמיד חכם שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה"²⁶.

לא פעם ולא פעמיים שמענו בהרצאותיו של מורי את המאמר "האדם נפעל (כלומר מעוצב) על פי פעולותיו", ואת הסברו כיצד היה בכוחם של מעשי אנוש להטביע את חותמם על תכונותיו. מתוך דבריו למדנו עד היכן חשוב לחוקר לשקול את הערכתם של האדם ושל עבודתו "בדורותיו", דהיינו לפי זמנו ומצבו בחיים – ופשיטא שהערכה כזו איננה מתאפשרת אלא בכניסה אל חדרי הדריהם של חייו. אם המורה ביטא את עצמו כדברים הללו, קשה להאמין שראה לנכון להוציא את עצמו מן הכלל הזה.

יתר על כן, הודה לי מורי שחקר חייהם של המלומדים הוא חלק בלתי נפרד מהבנתנו את תהליך המחקר. על כן קידם בברכה את עבודתי על חוקרי הגניזה הראשונים בקמברידג' ועל קודמיהם בהוראת לימודי יהדות שם. הוא התעניין במינויו של שלמה מאיר שילר-סינשי בתור מרצה בקמברידג', באמצע המאה הי"ט, ובמידה שבה היתה ההתפתחות הזאת שנויה במחלוקת. אף טען שמתוך מאמר אחר התברר לו שהתנהגותו של ש"ז שכטר, יליד רומניה, היתה לעתים זו של יהודי גליציה.²⁷ ולא זו אף זו, אלא שעודד אותי להרחיב

26 יומא כב ע"ב - כג ע"א; שבת קיד ע"א.

27 ראו בשני מאמרי: S.C. Reif, "A Jewish Usurper among Christian Hebraists", *Hebrew Study* 1999, pp. 277-290; "לתולדות אוסף הגניזה" (לעיל, הערה 12), עמ' 413-428.

את יריעות הדיון ולהכניס לתוכו את הדמויות המקבילות באוקספורד, כולל זו של אברהם נויבואר, וכמנהגי אצלו זה ארבעים שנה נשמעתי לו.

משוכנע אני שדעותיו של מורי ז"ל לגבי הפרטיות של תלמיד חכם וחוקר אינן סותרות את הדברים שבמאמר הזה, כי עת לכל דבר. דומה שווידר הבדיל בין שני העולמות. אכן סבור היה שכל זמן שחוקר כמוהו פעיל ופורה, ראוי להתייחס אך ורק אל פרסומיו ואל שאר עבודתו המקצועית, ולא אל אישיותו וקורות חייו. אולם אחרי שנתבקש תלמיד חכם לישיבה של מעלה, היה מודה בכך שאז הגיע הזמן לעיין בחייו ולבחון את תרומתו מכל הבחינות באופן מאוזן, כמובן על תנאי שהדיון יישאר, למיטב יכולת המעיין, בגדר המדע וההיסטוריה. על יסודות ההנחות האלה, וברשותם האדיבה ועזרתם הנדיבה של אלמנתו, מרת מרים, ובני משפחתו, כתבתי לכבוד זכרו של מורי ורבי את סקירת הכללית על חייו ועל הישגיו.

*

מנהלי ה־University College לחצו על מורי להישאר במוסד בהגיעו לגיל הגמלאות, בשנת 1972, אך וידר ורעייתו החליטו לעלות ארצה ולהתיישב בשכונת "בית וגן" בעיר הקודש. היתה למורי תוכנית מלאה של מחקר ולכן החל לבקר באופן סדיר בבית הספרים הלאומי. היו כאלה שרצו להזמין אותו להרצות באוניברסיטה העברית בירושלים, אך היו היסוסים משני הצדדים והיוזמה לא נשאה פרי. שימחו את לבו ההזמנות להיות חבר כבוד של האקדמיה האמריקאית לחקר היהדות (American Academy for Jewish Research) שבניו יורק וכן חבר הוועד של "חברת מקיצי נרדמים" לחקר כתבי יד עבריים שבירושלים. אף המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בראילן מינתה אותו לפרופסור לתולדות התפילה, והוא לימד שם בשנות השבעים. אין ספק שהפרופסור החדש וחבר הסטודנטים נהנו רבות זה מזה, ובו בזמן הוציא מורי לאור זרם בלתי פוסק של מאמרים מאלפים וחדשניים בכתבי עת מקצועיים ובאוספים אחרים. מכון בן־צבי נטל על עצמו לפרסם את כל המאמרים של מורי בתולדות התפילה באכסניה אחת למען "ירוק הקורא בו", והוציא לאור, בשנת 1998, שני כרכים בלבוש עברי, בצירוף עדכונים והערות נוספות מפרי עטו של המחבר.²⁸

הקוראים את המאמרים האלה ימצאו להם עיונים מדויקים במקורות עבריים, ארמיים וערביים מכל רחבי הספרות הרבנית. הם יתפעלו מן התגליות בתולדות הליטורגיה ומן ההסברים המשכנעים לחידושים ולשינויים שחלו בניסוחי הברכות והתפילות. הם ילמדו שהיו בלי ספק הבדלים בין מנהגי ארץ ישראל לבין אלה של בבל, אך בו בזמן יתברר להם שניסוחים לא מעטים שאבו משני המעיינות גם יחד. הם יקראו פרטי מידע מרתקים וחשובים על מילים, ביטויים ומשפטים שנעלמו מן הסידור; על העיבודים שנעשו לסידורו של רבינו

28 נפתלי יודר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב – קובץ מאמרים, ירושלים תשנ"ח, הכולל ארבעים מאמרים ב־777 עמודים. וראו את ביקורת: *Journal of Jewish Studies* 51 (2000), pp. 165-167

סעדיה גאון; על חילוקי הדעות לגבי שימושם של פסוקי המקרא בתפילות; ועל השיטות המגוונות שהתפתחו במשך הדורות לאפשר ולהתיר שינויים בניסוחים, שינויים שהיו אמורים להתקבל על דעתם של הרבים.

אחרי שנים מספר בשכונת בית וגן המתחרדת החליטו וידר ורעייתו לעבור לסביבה מעורבת יותר, והם עברו לדירה בשדרות ש"י עגנון. שם עשה מורי את שארית שנותיו. בתקופת חייו האחרונה סבל משמיעה לקויה, ומאי־הנוחות שנגרמה לו בשל כך ואשר מנעה ממנו לבוא בחברה ולהשתתף בישיבות מקצועיות, ולכן הפסיק אף להופיע בפומבי. הוא חש שלא בנוח אפילו בביתו ולכן הזמין לבקר אצלו או לדבר איתו בטלפון רק את אלה שראה בהם קרובים של ממש, ידידים רציניים, ותלמידים נאמנים. באביב של שנת תש"ס מעד מורי ומחמת המעידה הדרדר מצב בריאותו, בפעם הראשונה בחייו. הוא נאלץ להשתמש בכסא גלגלים ובשירותי עוזר ביתי, ולפי דרכו ומחשבותיו, ראה בהתפתחויות האלה כמין פחיתת כבודו של תלמיד חכם שכמותו. רק אז הפסיק את עבודתו ורק אז חשב על האפשרות שאחריתו קרובה. הוא השלים את הסידורים הדרושים וחיכה ל"הזמנה האחרונה" הראויה לתלמיד חכם יהודי. ההזמנה להצטרף לישיבה של מעלה הגיעה אליו ביום שני, עשרה לחודש אדר, תשס"א. תהא עבודתו דוגמה לחוקרים ויהא זכרו ברוך.

